

Rodbinske zajednice u evolucionoj shemi društvenih odnosa

Prof. dr Oleg Mandić

I

Agilna Redakcija *Sociologije sela* organizirala je diskusiju o zadruci, ostvarujući tako svoju namjeru da pomoću svojih tematskih svezaka prikaže raznolike aspekte i etape razvitka društvenih odnosa u jugoslavenskom selu. Pri tom ona nije mogla mimoći ni historijski pristup u tumačenju biti naglih i dubokih promjena kojima se od druge polovice prošloga stoljeća podvrgavaju različita seoska područja, naseljena narodima Jugoslavije, koje ranije ili kasnije — ovisno o stupnju društvenog razvitka i vanjskih suprotnosti — djeluju na selo.

Kraj takvog pristupa trebalo se osvrnuti i na problem zadruga kao jednoga od mnogobrojnih oblika rodbinsko-ekonomskih zajednica koje vuku svoje podrijetlo iz pretklasnog razvoja ljudskih društava. Između pojedinih konkretnih manifestacija tih oblika postoje značajne i lako uočljive razlike, kao što su npr. one između *zadruga* u Jugoslaviji, Španjolskoj,¹ Čehoslovačkoj,² Zapadnoj Africi³ na jednoj strani, te *očinske velike porodice*⁴ na drugoj, *poliginijske velike porodice* u zapadnoj Africi⁵ na trećoj, i *materinske velike porodice* u Indijanaca Pueblo u Sjevernoj Americi⁶ na četvrtoj strani. Dakako, između svih konkretnih pojava rodbinskih zajednica postoje značajne razlike, uvjetovane različitim materijalnim okolnostima u mjestu i vremenu, usred

¹ Castillejo y Duarte: »Die Hausgemeinschaft im heutigen spanischen Gewohnheitsrechte, besonders im Rechte von Hocharagonien«, *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XVII 1905, s. 233 (dalje citiram ZVRW)

² Kavlec: *Rodimny nedil čili zadruga v pravu slovenskem*, Praha, 1898; K »Slovu o zadruze«, Praha 1900; *Rodimny nedil ve světle dat srovnavacich dejin pravnich*, Brno, 1901. Peisker: *Die Slawische Zupa*, Weimar, 1897; *Slovo o zadruze*, Praha, 1899.

³ Narodi Mandetan (Bernatzik: *Die grosse Völkerkunde*, I, s. 344) i Ašanti (Werder: »Staatsgefüge in Westafrika«, ZVRW, LII/1938, s. 77).

⁴ Pored Rimljana, Velikorusa i nekih naroda na Kavkazu i u Indiji valja, spomenuti još narod Evea (Werder: »Sozialgefüge in Westafrika, ZVRW, LII/1938, s. 66).

⁵ Kohler: »Rechte der deutschen Schutzgebiete«, ZVRW, XV/1902, s. 349; Lieber: »Aus dem sozialen Leben der Nord-Ti-Kar«, *Zeitschrift für Ethnologie*, II/1935, s. 272.

⁶ Bernatzik: *Die grosse Völkerkunde*, I, Berlin, 1936, s. 63.

kojih su se one pojedinačno razvijale. Unatoč tim razlikama, dvije međusobno povezane činjenice svima su zajedničke, predstavljajući njima svojstvenu, karakterističnu osobinu. Te dvije činjenice: rodbinska veza među članovima zajednice i njihovo skupo vlasništvo nad zemljom kao izvorom i temeljem njihove proizvodnje i života — zapazio je već i Engels.⁷

U našim uvjetima, postojanje zadruga u krajevima Jugoslavije predstavlja konkretnu činjenicu sve do dana današnjega.⁸ Redakcija *Sociologije sela* je uočila tu prisutnost zadruga u našem društvenom životu, i to ne samo zato što one još ponegdje postoje kao određena društvena grupa nego, u većoj mjeri, zato što je često prisutno stereotipno mišljenje i modeli ponašanja što su ih one stvorile u prošlosti. Ovi su se modeli i stereotipi održali sve do sadašnjosti,⁹ podstičući ili kočeci razvitak našega društva.

Izravna ili posredna prisutnost zadružnih stereotipa i modela u sadašnjosti pokazuje da još nisu izivljeni društveni uvjeti koji su determinirali njihov postanak i razvitak. Osim toga već samo postojanje zadružnih prežitaka dokaz je da ti uvjeti predstavljaju konkretnu činjenicu u mnogim aspektima društvenog života Jugoslavije. Odnosni su problemi bili načeti u trobroju *Sociologije sela* za godinu 1973 (br. 40—42) pod tematskim naslovom *Brak, porodica i srodstvo u selu*. A njihovu produbljanju na drugim područjima treba da doprinese ova diskusija započeta prilogom prof. E. Sicarda *Razmišljanja o postojanju i konceptu kućnih ekonomskih zajednica*.¹⁰

II

U ovoj diskusiji pisac ovog priloga ima poseban položaj. Prije skoro četvrt stoljeća on je recenzirao djela prof. Sicarda o zadruzi — *La Zadruga Sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*,¹¹ *La Zadruga dans la littérature serbe (1850—1912)*¹² i *Problèmes familiaux chez les Slaves du Sud*.¹³

Pored visoke ocjene vrijednosti navedenih radova, naročito onoga s podacima o zadružnom životu iz srpske literature,¹⁴ tom su prilikom¹⁵ bile iznesene i određene kritičke primjedbe suštinskoga i metodologijskoga karaktera. Te se primjedbe globalno mogu svesti na slijedeće: prof. Sicard je smatrao da zadruga predstavlja poseban oblik porodičnog života karakterističnog za Južne Slavene, zato što je krvno srodstvo glavni i osnovni element zadružnog života kao izvor jedne, za Južne Slavene specifične duhovnosti.¹⁶ S metodologijskog je gledišta bilo primijećeno da je zapostavljena ekonomska komponenta u formiranju zadružnih oblika života.¹⁷ Isto je tako bio zapostavljen

⁷ Die Mark u *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, Berlin, 1945.

⁸ Blaga Petroska je zimi 1968/69. g. registrirala u SR Makedoniji »27 porodičnih zadruga odnosno domaćinstava kompleksnog sastava«. Od tih 27 zadruga tri su imale po tri porodice, 14 po četiri, a 10 šest i i više porodica. (Petroska, B.: *Struktura, privređivanja i starešina porodične zadruge — Rezultati empirijskog istraživanja*, *Sociologija sela*, 40—42/1973.)

⁹ O. Burić: »Porodična zadruga i savremena jugoslavenska porodica«, *Sociologija sela*, 40—42/1973.

¹⁰ Dalje citiram »*Razmišljanja* . . .«.

¹¹ Editions Ophrys, Paris, 1943 (dalje citiram *La Zadruga* . . . I).

¹² Editions Ophrys, Paris, 1943 (dalje citiram *La Zadruga* . . . II).

¹³ Editions familiales de France, Paris, 1947 (dalje citiram *Problèmes* . . .).

¹⁴ *La Zadruga* . . . II.

¹⁵ »Radovi E. Sicarda o zadruzi u Južnih Slavena« (dalje citiram »Radovi . . .«) *Historijski zbornik* (dalje citiram *HZ*), III, 1950.

¹⁶ Ovo »načelo zajednice po krvi zadržat će nas na jednom jedinom planu moralnosti, duhovnih snaga« te zato neće »skrenuti nas prema razmatranjima ekonomskog roda« (*La Zadruga*, I, str. 87)

¹⁷ »Radovi . . .«, *HZ* III/1950, str. 371, 373 i 381. Usp. također O. Mandić: »Klasni karakter buržoaskih teorija o postanku zadruge«, *Istorijsko-pravni zbornik*, 1950, str. 142, i sl.

historijski pristup ukoliko se analizi razvojnih tokova zadruge pristupilo s polazne točke njezina raspadanja u manje zadrugne kolektive.¹⁸ Također je bio zapostavljen komparativni pristup ukoliko se smatralo da je bilo pogrešno uspoređivati društvene ustanove evropskih naroda s onim općim zaključcima koji su izvedeni o isto takvim ustanovama prvobitnih naroda izvan Evrope.¹⁹

Ukoliko su u ono vrijeme kad su iznesene te primjedbe imale konkretnu podlogu, one su se temeljile na konkretnim činjenicama kao izvoru znanstvene spoznaje. Još u zadnjem, tada recenziranom djelu što ga je prof. Sicard napisao poslije dva svoja poslijeratna posjeta Jugoslaviji godine 1945. i 1946, on je istaknuo da je »ovaj rad u isto vrijeme preinaka i, u nekim točkama, nastavak« prethodnih istraživanja.²⁰ Ako smo u recenziji ograničili promjenu autorovih stavova samo na zaključke političke naravi,²¹ onda nam njegov sadašnji rad pokazuje da smo mu tada učinili krivo. Zapravo se radilo o tome da je stvarnost društvenog života u FNR Jugoslaviji potaknula prof. Sicarda da podvrgne kritičkom ispitivanju svoje dosadašnje stavove, provjeravajući ih na konkretnim činjenicama ne samo iz života evropskih naroda nego i onih izvan Evrope. Takvo ispitivanje ga navodi na to da postavi jedno pitanje i da na njega odmah i odgovori: »Što se tiče ostalih dijelova svijeta trebalo bi načeti pitanje da li u njima postoje ili ne postoje zajednice ovakvoga tipa ili slične zajednice. O pozitivnom ili negativnom odgovoru ovisi i odgovor na pitanje da li *porodičnu zadrugu* možemo smatrati specifičnom za Južne Slavene odnosno za Slavene uopće, ili je to jedna od uopćenih pojava koja je, *mutatis mutandis* zajednička za ljude određenih navika, odnosno za narode na određenoj razvojnoj razini ili je to — kako bi se reklo današnjim načinom izražavanja — pojava koja se javlja na određenoj razini 'razvoja'«²² (Potcrtao, kao i u narednim citatima E. S.) Sicardov odgovor je pozitivan: »kućna ekonomska zajednica (a *zadruga* je vjerojatno njen najpoznatiji primjer) predstavlja *redovitu pojavu do koje dolazi na jednoj određenoj razini, na određenom stupnju 'razvoja' ljudskih zajednica u cijelom svijetu*«.²³ A potvrđuju ga konkretne rodbinske zajednice te vrste bilo kod Slavena, bilo kod drugih evropskih naroda »azijskog, afričkog i američkog kontinenta«.²⁴ Prof. Sicard lojalno dodaje »da sam ethnos pri tome nema presudnu pa čak i nikakvu ulogu. To smo već ranije dosta lakonski pretpostavili«.²⁵

III

Prof. Sicard, dakle, konstatira da je zadruga proizvod aktivnosti određenih društvenih uvjeta, u prvom redu ekonomskih i rodbinskih, i to na određenom stupnju društvenog razvitka. Pored konkretnih oblika zadruge u Južnih Slavena, kao argumente kojima potvrđuje ovo gledište prof. Sicard navodi najprije rusku *rodovaju* i *otečeskuju familiju*. Zatim se poziva na *rodinny nedil*, odnosno *veliku huštu* u Slovačkoj, u Mađarskoj na *nagycsalad*, u Alba-

¹⁸ Isto, str. 374, i sl.

¹⁹ Isto, str. 369.

²⁰ *Problèmes* . . . , p. 7.

²¹ »Radovi . . .«, *HZ*, III/1950, str. 381.

²² *Razmišljanja* . . .

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

niji na *fis*, u Alžiru na *akhklam*, i »kućne ekonomske skupine« u tzv. crnoj Africi i Latinskoj Americi.

Takvo mišljenje se u svemu podudara sa zaključcima što ih je, s obzirom na rodbinske zajednice, formulirao M. O. Kosven u svojem djelu *Semejnaja obščina i patronimija*,²⁶ kojim je završio svoj gotovo četrdesetgodišnji rad na toj problematici. Predmet njegovih istraživanja bili su oni stvarni organizacioni oblici u kojima se u životu prvobitnih naroda ispoljavalo ono što je Engels u svoje vrijeme nazvao očinskim rodnom. Ti problemi o oblicima očinskog roda dobili su svoj konačni odgovor u djelu prof. Kosvena.

Prof. Kosven temelji svoja izlaganja na »opisu nekadašnje velikoruske velike porodice i južnoslavenske zadruge«.²⁷ Ne bismo mogli prihvatiti nazor da se historijsko podrijetlo patrijarhalnih rodbinskih zajednica nalazi u »materinskoj porodici«, koja ili nestaje »usporedo s općim raspadanjem materinskog uređaja u nekom društvu, ili se u procesu njegova prijelaza s materinstva na očinstvo pretvara u očinsku veliku porodicu«.²⁸ Etnografski materijal ne opravdava tako općenit zaključak. Nije se moguće oteti dojmu da su u nekim predjelima Zemlje patrijarhalni oblici nastali izravno pod utjecajem specifičnih uvjeta u siromašnoj i surovoj prirodnoj okolini, koja ne dopušta postojanje većih aglomeracija ljudi. To je markantan slučaj u Eskima,²⁹ naroda u Patagoniji,³⁰ Čukca,³¹ Tunguza,³² australskih urođenika³³ itd.

Ovo je problem o razjašnjavanju postanka zadruge, kojega je i prof. Kosven uglavnom ostavio po strani. U navedenom djelu on je težište razmatranja postavio na patronimiju — ustanovu koja u jednu društvenu cjelinu povezuje više »porodičnih općina« ili rodbinskih zajednica — zadruge i velike očinske porodice. I prof. Sicard je također ostavio otvorenim pitanje o postanku zadruge, odnosno njezina korelata u drugačijim uvjetima mjesta i vremena — velike očinske porodice.³⁴

S metodologijskoga gledišta valja napomenuti da proces formiranja patrijarhalnih rodbinskih zajednica nije nigdje jednolično tekao, i to zbog toga što su se na kugli zemaljskoj previše razlikovali uvjeti mjesta i vremena u kojima su nastajali njihovi pojavnici. No unatoč tim razlikama mogu se — na temelju bogatog etnografskog materijala — utvrditi osnovne tendencije razvitka. U njemu ima mnogo prežitaka, relikata ili socijalnih fosila — već kako ih tko želi nazvati, koji pripadaju ranijim društvenim strukturama zato što se po sadržaju i formi razlikuju od struktura što su karakteristične za onaj stupanj društvenog razvitka na kojemu se nalazi konkretna društveno-ekonomska jedinka koja je predmetom istraživanja.

Pomoću prežitaka nije teško ustanoviti da su rodbinskim zajednicama, koje su predmet ove analize, prethodili primitivniji oblici očinskog roda. Ovdje ne ulazimo u problem njihova postanka, jer je o tome bilo govora na

²⁶ Akademija nauka SSSR, Moskva, 1973. (Vidi moju recenziju u *HZ* XVII/1964, str. 473—476.)

²⁷ *Semejnaja obščina i patronimija*, str. 41.

²⁸ *Isto*, str. 42.

²⁹ Breysig: *Die Geschichte der Menschheit*, sv. II, str. 11.

³⁰ *Isto*, sv. I, str. 305; Krickeberg: »Amerika«, u: Bernatzik: *Die Grosse Völkerkunde*, sv. I.

³¹ *Isto*, str. 53.

³² *Isto*, str. 97.

³³ *Isto*, str. 166.

³⁴ Problem postanka materinske velike porodice izlazi izvan okvira ove analize, kojoj su predmet patrijarhalni oblici ljudskog udruživanja. Ukoliko taj oblik velike porodice bude spomenut u toku daljnjeg izlaganja, to će se činiti samo zbog potpunosti izlaganja.

drugom mjestu.³⁵ Ograničit ćemo se na konstataciju da su lokalnost u bračnim odnosima³⁶ i veća društvena važnost muškaraca, kao nosilaca proizvodnje,³⁷ određujuće determinante tog procesa kojim nastaju očinski rodovi.

Daljnji razvitak rodova koji se nalaze na stupnju privrede ratara i stočara³⁸ ide relativno naglim tempom. To se naročito događa u krajevima u kojima je prirodna okolina omogućila ljudima da upoznaju upotrebu kovina. Proizvodnost rada je sve više uvjetovana radnim efektom pojedinaca, tako da su sve brojniji poslovi za koje više nije potrebna suradnja većeg ili manjeg broja pripadnika društveno-ekonomske jedinice. Rod kao ekonomska organizacija gubi svoju važnost i zadržava samo vanjske oblike društvene nadgradnje, kao formu koja više ne odgovara novom sadržaju.

Jedan od takvih novih elemenata u sadržaju bio je i brak parova sa svojim odgojnim, biologijskim i ekonomskim funkcijama. Važnost ovih je rasla zajedno s proizvodnošću rada pojedinaca.³⁹ No jednostavno bi bilo tvrditi da su se iz braka parova jednoličnim procesom rastenja i gomilanja pojedinih elemenata razvijale rodbinske zajednice — kao što su *zadruga*,⁴⁰ *očinska velika porodica*,⁴¹ *poliginijska velika porodica*⁴² i *materinska velika porodica* u nekih Indijanaca Sjeverne Amerike.⁴³ Naprotiv, ove su rodbinske zajednice nastale raspadaanjem rodova — bilo materinskih bilo očinskih — kao ekonomskih ustanova. S obzirom na to da je za obavljanje kolektivnih poslova bilo potrebno manje radne snage nego u prošlim fazama društvenoga razvitka, rodovi su se dijelili na manje kolektive. Pripadanje takvim novim društveno-ekonomskim kolektivima određivalo se također rodbinstvom, ali ne više po shemama klasifikatornih rodbinskih sistema, već po krvnom srodstvu pojedinaca — koje se vodi ili po ocu (agnatsko) ili po majci, a što se odražava i u

³⁵ O. Mandić: »Bračni odnosi i 'porodica' u prvobitnoj zajednici«, *HZ*, IV/1951, str. 82, i sl.

³⁶ Već je Kohler (Ueber das Recht der Minangkabau auf Sumatra *ZVRW*, XXIII/1910, p. 154) ispravno zapazio povezanost ekonomske komponente s pojavom lokalnosti u sindijazmičkom braku, iako idealistički prikazuje ekonomski faktor kao posljedicu lokalnosti u braku.

³⁷ Etnografski podaci pružaju obilan materijal da se utvrdi kako su patrilokalnost i očinstvo uvjetovani pretežnom društveno-ekonomskom važnošću muškaraca u specifičnim materijalnim uvjetima života njihovih društvenih organizacija. Ta je činjenica naročito naglašena u Australiji. U pustinjanskim i polupustinjanskim krajevima srednje i sjeverne Australije žive plemena s očinskim uređenjem, a u bogatijim jugozapadnim krajevima žive plemena s materinskim uređenjem. Teški životni uvjeti u pustinjanskim krajevima uzrokovali su potenciranje ekonomske i društvene važnosti muškaraca u proizvodnji i u obrani društveno-ekonomskih jedinici, što se odrazilo i u stvaranju društvenih ustanova očinskoga tipa. Isti je slučaj i u Negrillosa na Filipinima, Pimeja, Bušmana, Gorskih Dama u Africi, Crvenih i Polarnih Eskima, Jahgana, Alakalufa i Ona na Ggnjenoj Zemlji.

³⁸ Srednji stupanj barbarstva po Morganu i Engelsu. O periodizaciji u prvobitnoj zajednici vidi: O. Mandić: »O nacrtu razvojnih stepena u prvobitnoj zajednici«, *HZ*, I/1948, str. 153, i sl.; O. Mandić: *Opća sociologija*, Zagreb, 1969, str. 230, i sl.

³⁹ To je tako očito da nije izbjeglo čak ni nekim idealistički orijentiranim sociolozima, kao što je npr. Thurnwald koji dopušta da se »individualni brak« u prvobitnih naroda temelji na činjenici da muž i žena upotpunjavaju svoja uzajamna ekonomska davanja. (Thurnwald: *Die menschliche Gesellschaft*, I, s. 103.)

⁴⁰ Zadruga su bile temelj društvenog života u Južnih Slavena. Ima ih također u Španjolskoj — Aragonija (Castillejo y Duarte: »Die Hausgemeinschaft im heutigen spanischen Geroohnheitsrechte, besonders im Rechte von Hocharagonien«, *ZVRW*, XVII/1905, s. 233), u zapadnoj Africi — naročito u naroda Mandetan (Bernatzik: *Die grosse Völkerkunde*, I, s. 344) i u Ašantija na Zlatnoj Obali (Werder: »Staatsgefüge in Westafrika«, *ZVRW*, LII/1938, s. 77).

⁴¹ Tipični oblici očinske velike porodice postojali su u Rimljana i u Velikorusa, s tom razlikom što su prvi iskoristavali još i radnu snagu robova. Takva se porodica susreće i na Kavkazu, u Indiji, kod Evea na Obali Robova u zapadnoj Africi. (Werder: »Sozialgefüge in Westafrika«, *ZVRW*, LII/1938, s. 66.)

⁴² Poliginijska velika porodica karakterizirala je društveni život Židova — kako izlazi iz Staroga zavjeta. (I. Mojs. 25 i 30. I. Kralj. 1; III. Kralj. 11; V. Mojs. 21 i 15.) Raširena je u zapadnoj Africi, a ima je i u Oceaniji. (Kohler: »Rechte der deutschen Schutzgebiete«, *ZVRW*, XV/1902, s. 349.)

⁴³ Materinska velika porodica je kao društveno-ekonomski oblik rijetka pojava u društvenom životu. Kod Irokeza se bila počela formirati, ali još nije imala određenih ekonomskih funkcija i nije raspolagala sredstvima za proizvodnju. U tipičnom svom obliku ona postoji u Indijanaca Pueblo. (Bernatzik: *Die grosse Völkerkunde*, I, s. 63.)

nazivima deskriptivnog sistema.⁴⁴ Taj novi rodbinski sistem odgovara onom stupnju društvenoga razvitka na kojemu se javlja proizvodnja robe za tržište, razmjena, novac i počeci privatizacije vlasništva nad zemljom i nad drugim kolektivnim sredstvima za proizvodnju.

U tom razdoblju prvobitne zajednice odvijaju se dva procesa, koji su međusobno isprepleteni i kojih pojedine faze uzajamno djeluju jedna na drugu.

Prvi je proces raspadanja rodova kao ekonomskih jedinki, kad se kao posljedica razvitka proizvodnih snaga povećava radna sposobnost pojedinaca i efekt njihova rada, tako da su za obavljanje određenih poslova potrebne sve manje grupe subjekata produkcionih odnosa. Budući da vrijednost pojedinaca kao radne snage raste, opada ekonomska važnost većih kolektiva, jer nema više potrebe za stalnom i neprekidnom suradnjom većeg broja ljudi koji čine rod. Zato se rodovi cijepaju u manje društveno-ekonomske jedinice, zadržavajući samo neke društvene funkcije — kao (da nabrojimo samo najvažnije) eksogamiju, čuvanje religijske tradicije, međusobno potpomaganje, krvnu osvetu.

Drugi je proces rastenja. Sa sve većim brojem ekonomskih funkcija što ih mogu vršiti bračni drugovi sa svojim potomcima, njihova neprekidna ekonomska suradnja dobiva posebne oblike. Ne radi se više o prigodnom vršenju komplementarnih poslova (dok su glavni prepušteni odlukama i izvršenju čitavog kolektiva — roda) nego se radi o definitivnom preuzimanju određenih ekonomskih funkcija, koje su prije bile isključivo u nadležnosti roda. Tako ovaj novi sadržaj dobiva svoje posebne oblike u rodbinskim zajednicama. Te zajednice raspolazu sredstvima za proizvodnju, koja su prije bila vlasništvo roda. A ovi su ostatak, forma bez pravog sadržaja, koju će novi društveni oblici ukinuti kad novi sadržaj potpuno dozre u ekonomskoj diferencijaciji društva, tj. u njegovoj diobi na klase.⁴⁵

Procesi rastenja i raspadanja naročito se jasno mogu utvrditi u društveno-ekonomskim jedinkama koje prelaze u klasne oblike društva. Tako se na Novim Hebridima rodovsko uređenje raspada. Rodovi ustupaju ekonomske funkcije velikim poliginijskim porodicama, a političke — tajnim društvima Suque. U ta društva imaju pravo pristupa samo bogatiji, a ona vrše vlast u interesu svojih članova. Glavni oblik proizvodnje jest poljodjelstvo — uzgajanje taro i jam gomolja, a glavna radna snaga su žene. Zato one postaju objekt eksploatiranja (i muževa i rodova) i kupuje ih se u većem broju kao radnu snagu po cijeni od 6 do 25 svinja.⁴⁶

Isto bi tako bilo pogrešno tvrditi da su rodbinske zajednice nastale evolucijom od patrilokalnog braka parova. Onda bi svuda morala postojati samo velika porodica očinskog ili poliginijskog tipa (te ne bi bilo moguće protumačiti nužnost postanka zadruge u porodicama u kojima najstariji muškarac nema tako široka ovlaštenja kao u prije spomenutim tipovima ove zajednice), i velike materinske porodice. Takve velike zajednice su se razvijale po liniji rodbinskih odnosa, koji su vezivali pripadnike zajednice s nekada živim pret-

⁴⁴ Tikari (sjeverni Kamerun) nalaze se na prijelazu iz jednoga sistema u drugi. Oni već žive u velikim poliginijskim porodicama, a još se ravnaju po klasifikatornom sistemu rodbinstva. (Sieber: »Aus dem sozialen Leben der Nord-Tikar«, *Zeitschrift für Ethnologie*, II/1935, s. 272.)

⁴⁵ Ponegdje rodovi još uvijek vrše koju važniju funkciju. Tako »Gentiles familiar habento« — neki pripadnici roda steknu imetak — određuje rimski Zakonik XII ploča za slučaj da nema nasljednika unutar velike očinske porodice, kao ni među agnatima — rođacima po muškoj liniji.

⁴⁶ Deacon: »Notes on some Islands of the New Hebrides«, u Thurnwalda: *Die menschliche Gesellschaft*, I, 1929, s. 150.

kom muškoga ili ženskoga spola, već prema tome radi li se o očinskoj ili materinskoj velikoj porodici. Ti odnosi više ne vežu razne kategorije rođaka, u kojima bi prije pojedinci kao subjekti nestali. Oni su još forma produkcijskih odnosa, ali samo onih koji povezuju članove rodbinskih zajednica, jer su s postankom tih društvenih oblika rodovi izgubili svoj ekonomski sadržaj. Sada krvno srodstvo veže članove tih zajednica, i to pojedinačno, svakoga sa svakim, ne više jednostrano kao prije (samo po očinskoj ili materinskoj liniji), već uzimajući u obzir obje linije. Dakle, pojavom takvih zajednica rodbinstvo još uvijek predstavlja formu produkcijskih odnosa, iako drugačije nego što je to bilo u prethodnim strukturama prvobitne zajednice, kad je još bio na snazi klasifikatorni sistem. Ali sadržaj, koji se očituje pomoću ove forme nadgradnje, uvijek je ekonomski.⁴⁷ Sredstva za proizvodnju, koja su prije bila kolektivno vlasništvo rodova, sada se dijele među nekoliko rodbinskih zajednica, na koje se raspada rod, tj. među nekoliko manjih proizvodno-potrošačkih kolektiva. Svakoga od njih čine kompaktnim rodbinski odnosi, koji vežu njegove pripadnike. Sve tipove rodbinske zajednice bez razlike karakterizira kolektivno vlasništvo nad proizvodnim sredstvima, kolektivna proizvodnja i manje ili više kolektivna potrošnja. Razlike među raznim tipovima nastaju s obzirom na mogućnost raspolaganja sredstvima za proizvodnju. U zadružnom tipu o njima odlučuje čitav kolektiv, pa su zato u njemu naglašene one osobine u kojima se pokazuje jednakost svih pripadnika i demokracija njegovih unutarnjih odnosa. U očinskoj i poliginijskoj velikoj porodici kolektivnim vlasništvom raspolaže njezin glavar, koji je apsolutni gospodar nad svim onim što sastavlja takvu zajednicu, pa i nad njezinim članovima.

Rodbinske zajednice očinskoga tipa karakteriziraju društvene oblike višeg stupnja razvitka proizvodnih snaga, tj. svršetak srednjeg stupnja barbarstva i njegov viši stupanj. One predstavljaju način kojim počinje proces privatiziranja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, najprije u okviru rodbinskih zajednica, a zatim od strane pojedinaca. U toku daljnjeg društvenog razvitka zadružni tip rodbinske zajednice postaje socijalni fosil, naročito tamo gdje je — zbog nerazvijenih proizvodnih snaga — stanovništvo prisiljeno da živi kolektivnim načinom života prvobitne zajednice, pa makar one bile dio jedne kapitalističke društveno-ekonomske strukture, kao što je to bilo u predratnoj Jugoslaviji.

Rodbinska zajednica je ekonomska organizacija koja se temelji na vlastitim proizvodnim sredstvima i na produkcijskim odnosima koji postoje između njezinih pripadnika, vezanih rodbinskim vezama. Ona nema nikakvih političkih funkcija, koje pripadaju plemenima i savezima plemena. Ekonomski je moment naročito istaknut u činjenici da se djeca — što dalje to sve više — smatraju izvorom radne snage.⁴⁸ Time je u pozadini potisnuta biološka komponenta bračnih odnosa, koja na djecu gleda samo kao na nastavak vrste. Radni potencijal rodbinskih zajednica raste s brojem djece: to je slučaj i u zadruzi. Neki oblici velike porodice povećavaju kapacitet svoje radne snage

⁴⁷ Urođenici Ontong — otoka, sjeverno od Salamuskog arhipelaga, imaju početne oblike zadruge. To su grupe braće na čelu s ocem, kojoj pripadaju čamci i koja zajedno lovi ribu. Kćeri zajedno s majkom čine analognu grupu, koja je vlasnik kuće i kućnih potrepština. (Goldenweiser: *Anthropology*, 6. 368.)

⁴⁸ U vezu s tim treba dovesti običaj nekih naroda — da je brak punovaljan tek kad žena zatrudni ili kad rodi prvo dijete, kao što je to na otoku Mijako u arhipelagu Riu-Kiu (Bernatzik: *Die grosse Völkerkunde*, II, s. 140). Pored preljuba, neplodnost žene postaje glavni uzrok rastave: prema staroindijskim propisima Manuova zakonika nerotkinja se poslije osam godina braka otpušta (Fustel de Coulanges: *Antička država*, s. 35).

robovima. Poliginijska velika porodica rješava problem radne snage porastom broja žena (muževi Boloki u srednjem Kongu znadu ih imati više od trideset),⁴⁹ što automatski znači i porast broja djece, koja ne moraju potjecati od paterfamiliasa,⁵⁰ ali kojih je on gospodar zato što je gospodar majke.⁵¹

Težnja za viškom proizvoda, koji je potreban za razmjenu i bez kojega nema bogatstva: zahtijeva što veći broj radne snage koja će, na manje ili više individualan način, proizvoditi u prilog čitave rodbinske zajednice. U tom su razdoblju djeca bila glavni izvor takve snage. Zato Crnci u zapadnoj Africi smatraju žene i djecu za najveće bogatstvo.⁵²

U rodbinskim zajednicama postoji poseban oblik individualnog braka,⁵³ koji još nije monogaman zato što nema ekonomske podloge u privatnom vlasništvu. To se naročito dobro vidi u zadržnom tipu zajednice. Zadruga je zatvoreni ekonomski kompleks koji u produkcionim odnosima obuhvata sve svoje pripadnike, bez razlike radi li se o muškarcima, ženama ili djeci. A bračni odnosi, koji postoje između njezinih članova po rođenju i priženjenih, imaju značaj za ekonomski život ako uz zadrugu vežu novu radnu snagu, i ako znače izvor buduće radne snage — djece. Često bračni odnosi dvaju članova zadruga nemaju čak nikakve ekonomske podloge, jer je kolektivna ne samo proizvodnja već i potrošnja.⁵⁴ Bračni odnosi unutar rodbinske zajednice imaju vrlo slabu ekonomsku komponentu. Ni biologijska im komponenta (odgoj djece) nije naročito jaka, jer u starijim oblicima zadruga ona nije pripadala u nadležnost roditelja, već je odgojem ravnao domaćin i čitava zadruga.

Razvojna dinamika porodične zajednice dopušta da se ovaj oblik braka pretvori u porodicu. To se događa onda kada se — zbog raspadanja zadruga — kolektivna sredstva za proizvodnju dijele među zadrugarima. Na taj način pojedina bračna zajednica muža i žene dobiva ekonomsku podlogu (koja im omogućava neovisan život) i pretvara se u inokosnu porodicu, zato što sada sadrži sve tri komponente takve porodice: ekonomsku, odgojnu i biologijsku. Komplementarna, sporedna aktivnost muža i žene postaje pretežan način zadovoljavanja potreba takve porodice, kao odvojene društvene grupe.

U rodbinskoj se zajednici razvija suprotnost između ekonomskog sadržaja i individualnog braka kao oblika bračnih odnosa pojedinih njezinih pripadnika. Ta se suprotnost naročito zaoštrava i dovodi do krize kada je pojedinim pripadnicima omogućeno da zbog veće produktivnosti rada mogu zadržati jedan dio stvari za svoje potrebe, što su ih sami proizveli. Postanak *osebunjka* u zadrugama daje nove oblike ekonomskom sadržaju rodbinske zajednice, koji tako prestaje odgovarati njezinim kolektivnim formama. U

⁴⁹ Weeks: *Dreissig Jahre am Kongo*, 1914, str. 67.

⁵⁰ Više desetaka žena, što ih imaju bogatiji muškarci u nekih afričkih naroda, izvor su njihova blagostanja ne samo svojom radnom snagom već i fiziolozijskim potrebama. Muževi eksploatiraju žene tako da dopuštaju preljub — ako im se plati određena odšteta, ili da od krivca traže visoku naknadu — ako je do preljuba došlo bez njihova znanja (Bruehl: *Afrique Equatoriale Française*, 1935, p. 185). Tako nije samo kod »primitivnih« Crnaca. Englesko pravo dopušta mužu da od ženinog ljubavnika traži odštetu »koja odgovara vrijednosti, što ju je žena imala za njega u novčanom pogledu i kao drug u životu, a koja odgovara povredi časti, njegovih osjećaja i njegova muškog ponosa« (Curti: *Englands Privat-und Handelsrecht*, I, 1927, s. 50).

⁵¹ Dargun: *Mutterrecht und Raubehe*, s. 59.

⁵² Werder: »Sozialgefüge in Westafrika«, *ZVRW* LII/1938, s. 40; Peschuel-Loesche: »Indiskretes aus Loango«, *Zeitschrift für Ethnologie*, X/1878 s. 27; Bruehl: *L'Afrique Equatoriale Française*, p. 183, i sl.; Bernatzik: *Die grosse Völkerkunde*, II, s. 188; Seour Marie André du Sacré Coeur: *La femme noire en Afrique Occidentale*, 1939, p. 26, i sl.; Letourneau: *La Condition de la femme dans les diverses races et civilisations*, 1876, p. 50, i sl.

⁵³ To je zapazio i M. O. Kosven, jer ističe da u rodbinskim zajednicama nema individualne porodice, zbog čega nema vlasti muža nad ženom i oca nad djecom (*Semejnaja obščina*, loc cit., str. 11).

⁵⁴ Pripremanje hrane za sve zadrugare bez razlike, izradba tkanina i drugog odjevnog materijala za čitavu zajednicu, spremanje zaliha itd.

zadružnom i u očinskom tipu rodbinske zajednice takve promjene slabe njezinu kompaktnost i, konačno, kao posljedica njihova raspadanja dovode do stvaranja individualne monogamne porodice s vlastitim imetkom, koja karakterizira klasno društvo. Veliki rodbinski skupovi se tada raspadaju kao ekonomski organizmi, jer su razvitkom proizvodnih snaga bračne zajednice ojačale toliko da mogu samostalno raditi svojim vlastitim sredstvima za proizvodnju i živjeti od proizvoda svoga rada, odnosno u klasnom društvu od eksploatacije onih koji rade pomoću njihovih sredstava za proizvodnju.

IV

Na kraju evo još nekoliko socijalno-povijesnih napomena.

Prvi podatak o rodbinskoj zajednici, konkretno o zadruzi, nalazimo u grčkog geografa Strabona. Na početku naše ere, u XVI knjizi svojega slavnog djela *Geographica* (kojoj je kao i XV knjiga predmetom Azija), on o Arapima piše slijedeće: »Vlasništvo pripada zajednički svim članovima u porodici, ali tim imetkom upravlja najstariji brat«. ⁵⁵ Ovo je značajan podatak o postojanju rodbinske zajednice sastavljene od braće na početku naše ere. Budući da kasniji podaci pokazuju da je u Arapa velika porodica poliginijskog oblika pod apsolutnom vlašću glavara, očito je da se proces njezine transformacije odvijao od zadružnoga u očinski oblik.

U antici su poznati neki prežici rodbinskih zajednica. Tako je u antičkom pravu još u IV stoljeću važno gledanje da je »pravi vlasnik i posjednik određene imovine 'kuće' — oikos«. Stoga poslije smrti glavara porodice, njegovi muški descendenti automatski stupaju u posjed ostavštine a da ne moraju tražiti prethodno odobrenje arhonta. ⁵⁶

Rimski pisac Aulus Gellius iz II stoljeća n. e. ⁵⁷ sačuvao je podatke o tome da je u Rimu postojala rodbinska zajednica, *anticum consortium*. ⁵⁸ Taj podatak potvrđuje rimski pravnik Gaius, Gelijev suvremenik, ističući da je »nekoć« poslije smrti pater familiasa među njegovom muškom djecom automatski nastajala zakonska zajednica nazvana *societas fratrum*, ⁵⁹ u kojoj su braća bila potpuno ravnopravna. ⁶⁰ To je bila »šira porodična zajednica u kojoj je na zajedničkoj obiteljskoj imovini živjelo zajedno više obitelji odnosno generacija koje se nisu cijepale... Vlast patris familias kao starješine u consortiumu, koji je vjerojatno bio biran, nije još bila apsolutna vlast kasnijeg patris familiasa«. ⁶¹ Iz tih podataka slijedi da je u starom Rimu najprije postojala rodbinska zajednica, veoma slična zadruzi iz koje se kasnije razvila velika očinska porodica. ⁶² Ova zanimljiva činjenica pokazuje dakle da se u starom Rimu, kao i u Arapa, odvijao analogni proces pretvaranja zadružnog oblika rodbinske zajednice u oblik velike porodice, samo s tom razlikom što se pod utjecajem posebnih uvjeta, u prvom redu geografskih (plodne udoline u Laciju — stepa, odnosno oaze, u pustinjama Arabije) i ekonomskih (poljoprivreda u Laciju — nomadsko stočarstvo u Arabiji), došlo do stvaranja različitih oblika velike očinske porodice.

⁵⁵ Strabon: *Geographica*, XVI, 4, 25.

⁵⁶ Margetić: *O starogrčkom nasljednom pravu u Ziva Antika*, 1973, str. 114.

⁵⁷ *Noctes Atticae*, 1, 9, 12.

⁵⁸ Stara zajednica.

⁵⁹ Udruženje braće.

⁶⁰ Gai 3, 154 prema *Antinopulskim fragmentima*.

⁶¹ Horvat: *Rimsko pravo*, 1973, str. 67.

⁶² *Isto*.

S obzirom na dodijeljeni nam prostor, nije moguće osvrnuti se na konkretan način kojim su se u pojedinim krajevima kugle zemaljske razvijale i održavale zadruge i druge porodične rodbinske zajednice, kako su bile povezane u rodbinskim zajednicama većeg opsega — patronimiji⁶³ i bratstvu⁶⁴ kao jednom obliku ove, i kako su razlike u materijalnim uvjetima života raznih krajeva utjecale na raznovrsnost njihovih oblika, na različit način njihova postojanja i nestajanja i na intenzivnost, trajanje i utjecaj njihovih prežitaka u raznim društvima XX stoljeća.

Valja se složiti s prof. Kosvenom: »Velika porodica predstavlja povijesno univerzalnu pojavu. Ona je bila svojstvena svim narodima, koji su se nalazili na određenom stupnju društvenog razvitka (...) Bez obzira na sve to, bez obzira na svoju veliku proširenost, porodična je zajednica relativno kasno postala predmet društveno-historijske nauke (...) Stoljetno gospodstvo patrijarhalne teorije, koja je zastupala gledište o tome da je mala porodica početni društveni oblik i ujedno osnovna društvena ćelija svih vremena i svih naroda (...) dovelo je do toga da se (...) velika porodica uvijek smatrala kao proizvod umnožavanja i proširivanja početne male porodice«.⁶⁵

U vezi s tim, primjedba općeg karaktera s obzirom na Engelsovu definiciju očinskog roda, koji bi bio »rodovska zajednica (Geschlechtsverband)«, »koja se ponosi zajedničkim porijeklom (u ovom slučaju od zajedničkog praoca) i koja je povezana u jednu posebnu zajednicu pomoću određenih društvenih i religioznih ustanova«.⁶⁶

Analizirajući Engelsovu definiciju u svoje smo vrijeme istaknuli ovo: »Na prvi se pogled čini da je ta Engelsova definicija premalo određena. Ali baš u njezinoj općenitosti ističe se ona bitna osobina očinskog roda, da se kod različitih naroda pokazuje u velikom broju raznolikih konkretnih oblika.«⁶⁷ Takav općenit, apstraktan pojam očinskog roda prikazuje nužnu fazu razvitka, kroz koju moraju proći sve konkretne društveno-ekonomske jedinice u prvobitnoj zajednici prije nego što uđu u fazu klasnog društva. On je izraz opće zakonitosti, koja vlada u toj društveno-ekonomskoj formaciji. Prema tome opća zakonitost u društvenom razvitku prvobitne zajednice, izražena u apstraktnom pojmu očinskog roda, jedna je stvar, a druga je — iako s njome dijalektički povezana kao slučajnost s nužnošću — ona konkretna ustanova u hrvatskom društvu, u kojemu se ta nužnost pokazuje u isto vrijeme i kao opća zakonitost prvobitne zajednice i kao posebna zakonitost njegova razvitka u stanovitim materijalnim uvjetima područja između Save i Jadrana.«⁶⁸ A to vrijedi i za sva ostala konkretna društva, s obzirom na materijalne uvjete mjesta i vremena u kojima su se ona razvijala.

⁶³ Kosven, *op. cit.*

⁶⁴ Mandić: »Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj« (dalje citiram »Bratstvo ...«) *HZ*, V/1952.

⁶⁵ Kosven, *op. cit.* str. 7—8.

⁶⁶ Engels: *Der Ursprung der Familie, der Staates und des Privaterigentums* (XII izd.), 1911, str. 76.

⁶⁷ Grčki gévos, rimski gens, kod Germana gentes, cognationes (Cezar) i propinquitates (Tacit), maala kod Albanaca, bratstvo Oseta, Inguša i Čečanaca na Kavkazu (Ladyženski: »Entstehung und Entwicklung des Staates bei den kaukasischen Bergvölkern«, *Soziologus*, — *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie*, 1930, s. 436), bratstva Loango u sjevernoistočnoj Africi (Driberg: *The Loango, a Nilotic Tribe of Uganda*, 1923, p. 35), »logorska zajednica« Gorskih Dama u jugozapadnoj Africi (Vedder: *Die Bergdams*, 1923, s. 23), bratstvo Hotentota u Južnoj Africi (Thurnwald: *Die menschliche Gesellschaft*, I, 1931, s. 212), rodovi i bratstva Lokelea na Kongu (Thurnwald, *isto*, str. 84), zajednice od nekoliko poligamijskih velikih porodica Bolokija također na Kongu, kod Pangvea u zapadnoj Africi (Thurnwald, *isto*, str. 119 i 126) »lokalne grupe« urođenika Andamanskih otoka (Brown: *The Andaman Islanders*, 192, p. 29), »općine« Posoa na Celebesu (Thurnwald, *isto*, str. 154), rodovi Koita (Seligman: *The Melanesians of British New Guinea*, 1910, p. 32), i totemska bratstva Marindanima (Wirz: *Die Marindanim von Holländisch Neu-Guinea*, 1922, s. 42) i Banaroa (Thurnwald: »Die Gemeinde der Banaro, Ehe, »Verwandschaft und Gesellschaftsbau eines Stammes im Innern von Neu-Guinea«, *ZVRW*, s. 371), bratstvo Maorija na Novoj Zelandiji (Firth: *Primitive Economies of the New Zeland Maori*, 1929, pp. 99—100), itd.

⁶⁸ Mandić: *Bratstvo ...*, str. 234.